

İmadəddin Nəsiminin dilində işlək olan bəzi şəkilçilərin müasir ədəbi dilimizdə istifadə imkanları

Rəhilə Hümətova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: rahilahummetova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2521-6361>

XÜLASƏ

Dilimizin uzun əsrlərdən bəri keçib gəldiyi tarixi inkişaf prosesinin öyrənilməsi onun leksik tərkibində və qrammatik quruluşunda baş verən dəyişiklikləri müəyyən etmədən, tədqiq olunan tarixi dövr üçün səciyyəvi olan dil vahidlərinin istər fonetik, istər leksik, istərsə də qrammatik xüsusiyyətlərini linqvistik müstəvidə təhlil süzgəcindən keçirmədən mümkün deyildir. Xüsusilə onun lüğət tərkibini və qrammatik quruluşunu dərinlən tədqiq etmək gərəkdir. Çünki dil iki mühüm nəhəngin – lüğət tərkibi və qrammatik quruluşun üzərində dayanır. İmadəddin Nəsimi poeziyasının dili üzərində diaxronik aspektdə aparılan tədqiqatdan məlum olur ki, şairin bədii dilində işlək olan qrammatik şəkilçilərin bəziləri tamamilə arxaıqləşmiş, bəziləri fonetik tərkibcə müəyyən dəyişikliyə uğramış, bəziləri isə regional müstəvidə izlərini qoruyub-saxlamışdır (-ğıl, -gil; -durur, -dürür; -ibani, -iban, -ubanu, -übanü; -alım, -əlim; -cəgin, -cəgiz, -cağız; -ayım, -əyim və s.).

AÇAR SÖZLƏR

İmadəddin Nəsimi, arxaıqləşmə, qrammatik formalar, müasir dil baxımından arxaıqləşən morfemlər

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 14.10.2024

Qəbul edilib: 27.11.2024

Modern Literature of Some Suffixes Used in Imadaddin Nasimi's Language Possibilities of Use in Our Language

Rahila Hummatova

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Department of Azerbaijani Language and its Teaching Technology, Azerbaijan State Pedagogical University.

Azerbaijan. E-mail: rahilahummetova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2521-6361>

ABSTRACT

The study of the historical development process of our language for many centuries is impossible without determining the changes in its lexical composition and grammatical structure, without analyzing the phonetic, lexical, and grammatical features of the language units characteristic for the studied historical period at the linguistic level. In particular, its vocabulary and grammatical structure should be deeply studied. Because the language rests on two important giants – vocabulary and grammatical structure. From the diachronic research on the language of Imadaddin Nasimi's poetry, it is known that some of the grammatical suffixes used in the poet's artistic language are either completely archaic, some have undergone certain changes in their phonetic composition, and some have preserved their traces at the regional level (-*gil*, -*gil*; -*durur*, -*ibani*, -*iban*, -*ubanu*; -*alim*, -*elim*; -*jagin*, -*jagiz*, -*jaghiz*; -*ayim*, -*eyim*, etc.).

KEYWORDS

Imadaddin Nasimi,
archaization,
grammatical forms,
morphemes that become
archaic in terms of modern
language

ARTICLE HISTORY

Received: 14.10.2024

Accepted: 27.11.2024

Giriş

Qədim yazılı abidələr, klassik və folklor ədəbiyyatı dilin inkişaf tarixinin tədqiq edilməsində ən etibarlı mənbələrdəndirlər. Bu mənbələr hər bir xalqın ədəbi dilinin qədim və orta çağlarına işıq salır, daha dəqiq desək, linqvistik məlumatlar verməklə düzgün nəticəyə gəlmək imkanı yaradır. Məlumdur ki, ilkin mərhələdə Azərbaycan yazılı ədəbi dili bədii üslub silsiləsində qurulmuş və o dövrün ədəbi dil xüsusiyyətləri İ. Həsənoğlu, Q. Bühranəddin, İ. Nəsimi, Ş. İ. Xətai, C. Həqiqi, Həbib, Kişvəri, M. Füzuli və başqalarının əsərlərində tam əhatə olunmuşdur. Linqvistik araşdırma hər bir yazılı mənbənin dili üzərində iş aparmaq, dilin müasir vəziyyəti ilə əlaqədar müqayisələr etmək, dilin hansı səviyyəsində dəyişikliklərin olması və onların yaranma səbəblərini söyləməyə geniş imkan yaradır. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində və onun zənginləşməsində xüsusi çəkisi olan İmadəddin Nəsimi poeziyası üzərində apardığımız tədqiqat işi bu baxımdan aktualdır. Şairin poeziyasında müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş və ya fonetik tərkibcə dəyişikliyə uğramış qrammatik formalar üstünlüyü ilə diqqət çəkir: *reyhandurur – reyhandır; vədəyi – vədəni; etməgil – etmə; alubanı – alıb; sığmazam – sığmaram; görürmən – görürəm; görücəgiz – görünəcə, eyləmənam – eyləməram; olubam – olmuşam; görgəc – görcək, görəndə* və s. Arxaizm hadisəsi dilin bütün sahələrində – həm fonetik sistemində, həm leksik tərkibində, qismən də qrammatik quruluşunda özünü göstərir.

Əsas hissə

Dildə tarixən müxtəlif qrammatik formalar işlək olsalar da, lakin zaman keçdikcə onlar arxaikləşmiş və ya şəklini dəyişmişdir. İstər folklor ədəbiyyatında, istərsə də klassik yazılı ədəbiyyatımızda yüzlərcə bu cür dil faktlarına rast gəlmək mümkündür: *Göz açuban gördüyüm, könül verib sevdiyim...* (KDQ). *Varın siz ol qurdu istəyün, tutun, dutuban ol qurdu alıb gəlin* (“Qisseyi-Yusif”). *Abdal oluban bəylik edən arifi gör kim, Bu səltənətin qədrini sultan bilir ancaq* (İ. Nəsimi). *Ənbər əfşan saçını küfrə münasib qılıban, Dürci-yaqutuna mərcan dedilər, gerçəkmiş* (C. Həqiqi). *Atuban tutdum səni, Əcəb ovutdum səni. Ömür üzdüm, cəfa çəkdim, Şükür böyütdüm səni* (bayatı).

Orta çağların anadilli poeziyasının ən möhtəşəm söz xəzinəsi sayılan İmadəddin Nəsiminin bədii dili üzərində aparılan linqvistik araşdırmalar nəticəsində bir sıra dil vahidlərinin müasir ədəbi dilimiz baxımından arxaikləşdiyini, bəzilərinin isə fonetik tərkibcə dəyişikliyə uğrayaraq işləndiyini müşahidə edirik. Dilin keçib gəldiyi tarixi inkişaf prosesinin öyrənilməsi onun qrammatik quruluşunda baş verən dəyişiklikləri

müəyyən etmədən, tədqiq olunan tarixi dövr üçün səciyyəvi olan dil vahidlərinin qrammatik xüsusiyyətlərinin linqvistik təhlilini aparmadan mümkün deyildir. Bu dəyişikliklər, arxaikləşmə hadisələri, təbii ki, Nəsimi dilindən də yan keçməyib. İmadəddin Nəsiminin bədii nitqində müasir dil səviyyəsində arxaikləşən, bir sıra fonetik hadisələrlə müşayiət olunaraq istifadə edilən, bir qisminin isə yalnız canlı danışiq dilində işləndiyi ilə bağlı faktlara nəzər salaq:

-durur, -dirir, -durur, -dürür şəkilçi morfemləri

Xəti reyhandürür gör kim, göyərmiş kövsər üstünə, Və ya rüxündən ayətdir oxunmuş bədr ilə ayə [2, s. 61]. *Tutidürür* bu şəkkərin dadını, ləzzətin bilən, Qarğa nedir bu gülşəni, zağə şəkər nə fəidə? [2, s. 58] *Şəbi-yeldadurur* saçın gecəsi, Surətin bədrinə qəmər dedilər [2, s. 278].

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində xəbərlilik kateqoriyasının III şəxsinin morfoloji göstəricisi *-dır* (*-dir*, *-dur*, *-dür*) morfemidir. Lakin klassik bədii dildə III şəxsin təki, paralel olaraq, həm *-dır*, *-dir*, *-dur*, *-dür*, həm də *-dürür*, *-durur* şəkilçiləri ilə ifadə olunmuşdur: *Bu Həsənoğlu sənin bəndəndürür*, *Anı rədd etmə, yüzi ağum bənüm!* (İzzəddin Həsənoğlu). *Quldurur*, bəlkə, sənə aləmdə hər sultan dəxi (Ş. İ. Xətai). *Kimdürür* aləmdə ol yarı-vəfadarım mənim? (C. Həqiqi) *Bildi kim, öz aşiqi-zaridurur*, *Həm özünün xəstə bimaridurur* (Həqiri). *Hökm onun hökmüdürür*, *fərman onun fərmanıdır* (M. Füzuli) və s.

Əzizxan Tanrıverdi *-dır*, *-dir*, *-dur*, *-dür* xəbərlilik şəkilçisinin *durur* (*turur*) feilindən yarandığını türkoloji araşdırmalara istinad edərək yazırdı: “Türkoloji araşdırmalarda *-dır*⁴ şəkilçisinin *durur* (*turur*) feili əsasında yarandığı ehtimal edilir” [3, s. 208].

M. Kaşğarının “Divan”ında bu fikirlər yer almışdır: “Turur: bu müzare feildir, keçmiş zamansız və məsdərsiz işlənir, mənası “odur” deməkdir: “ol taş turur” sözündə olduğu kimi, “o daşdır” deməkdir... Turur: keçmiş zamanı və məsdəri olmayan müstəqbel bir feildir. Bu söz bir şeyin adı çəkilən anda bir yerdə durduğunu və bulunduğunu bildirir. “Ol əvdə turur” deyilir ki, o, bu an evdədir, evdə var deməkdir. Bu sözlə “ayağa qalxmaq” murad edilmir... (5, II, s. 36, III, s. 177).

Bu şəkilçilər, yəni *-dürür*, *-durur* şəkilçi morfemi xəbərlilik kateqoriyasının arxaik formasıdır və müasir ədəbi dilimizdə fəaliyyətdən qalmışdır. Tarixi qrammatikanın vəzifələrindən biri də məhz bu cür arxaik qrammatik formaların, dil faktlarının araşdırılması, inkişaf tarixinin izlənilməsi, qrammatik formaların dilin passiv fonduna keçməsi səbəblərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Təsirlik hal

Səfasız sufiyi gör kim, *haram der*, *dinləməz sazı*... [2, s. 45]. *Gərçi hidayət eylədi Musayı* *narə ol şəcər*... [2, s. 98]. *Xalü xətin Nəsimiyi oda buraxdı, yandırır*... [2, s. 98].

Sırf qrammatik hal olan təsirlik hal iş, hal və hərəkətin təsirinə məruz qalan, yəni üzərində iş icra olunan əşyanı bildirir, *kimi, nəyi, haranı, nə* suallarından birinə cavab verir. Əsasən təsirli feil olan cümlələrdə işlənir, yəni təsirli feillərlə idarə olunur. Sintaktik vəzifəsi tamamlıqdır. Təsirlik halın morfoloji əlaməti *-ı, -i, -u, -ü* şəkilçisidir. Müasir ədəbi dilimizdə sonu saitlə bitən isimlərə (adlar qrupuna) təsirlik hal şəkilçisindən əvvəl “*n*” bitişdirici samiti əlavə edilir: *ata+n+ı, bacı+n+ı* və s. “Yazılı abidələrimizdə saitlə bitən isimlər *-ı, -i, -u, -ü* təsirlik hal şəkilçisindən əvvəl təkcə “*n*” yox, həm də “*y*” bitişdiricisini qəbul edir. Daha doğrusu, XVIII əsrə qədər hər iki bitişdiricidən istifadə olunmuşdur. Sonrakı dövrlərdə “*n*” bitişdiricisi ədəbi dil səviyyəsində sabitləşib, “*y*” isə bir bitişdirici kimi məhsuldarlığını itirmişdir” [3, s. 201].

İsmın təsirlik halında saitlə bitən sözlərə “*y*” bitişdiricisinin artırılması “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili üçün də səciyyəvi olmuşdur: “*Ac görsə, doyurdu, yalın görsə, donatdı. Borcluyu borcundan qurtardı. Yigitləri Qanturalıyı öyüb söyləmiş, görəlim, xanım, nə söyləmiş... Tut ol dəliyi öldür, səni qoyu verəlim, var, get...*” (KDQ). “...ismin təsirlik halında saitlə bitən sözlərin *-ı* formasını qəbul etməsinə ədəbi dilimizin sonrakı dövrlərində də (XX əsrin əvvəllərində və sovet dövründə, 1920 – 1940-cı illərdə) təsadüf olunur, lakin bu, daha çox ədəbi dildə özünü göstərən meyillərlə bağlı olmuş, ədəbi dilin xəlqi ünsürləri sırasına keçə bilməmişdir” [7, s. 171].

Ancaq bir faktı xatırladaq ki, qərb dialektində, canlı danışıda, eləcə də aşiq poeziyasında ismin təsirlik halında (saitlə bitən sözlərdə) “*y*” bitişdiricisinin istifadəsi səciyyəvi dil faktlarındanıdır. Bu cür faktlar bir daha sübut edir ki, ədəbi dilin tarixi inkişaf yolunu izləmək üçün ən etibarlı mənbələrdən biri dialektlərdir: *Düzləri budayar dövrün çəliyi, Sevar yalançıyı, sevar dəliyi...* (A. Azaflı) Göründüyü kimi, substantiv “*yalançı*” və “*dəli*” leksik vahidləri ismin təsirlik halının morfoloji əlaməti ilə işlənmişdir. Lakin ədəbi dilin orfoqrafik normalarına uyğun olaraq, bu sözlər “*n*” bitişdirici samitini deyil, “*y*” bitişdirici samitini qəbul etmişdir. Ə. Dəmirçizadə yazırdı: “Saitlə bitən isimlərə təsirlik hal şəkilçisi bitişdirildikdə lap əvvəllərdən köklə şəkilçi arasında bitişdirici “*y*” səsi işlənilmişdir (*ata+y+ı, dədə+y+i, Leyli+y+i*), lakin sonralar bəzən “*y*” əvəzinə “*n*” işlənilmiş və beləliklə, burada da *y\\n* müvaziliyi hətta XIX əsrə qədər davam etmişdirsə də, XVIII əsrdə “*n*” üstünlük kəsb etmiş və əsas norma kimi sabitləşmişdir. Qazax şivəsində indi də “*y*” işlənir...” [4, s. 262].

Müasir ədəbi dilimizdə “*nəyi*” və “*suyu*” sözlərində “*y*” bitişdirici samiti qalmaqdadır.

Feilin əmr şəklinin morfoloji əlamətləri. I şəxsin cəmi (-*alım*, -*əlim*)

Vədəyi qoy, ey könül, gəl bu dəmi xoş görəlim, Dün də keçdi, danla qaib, bəs bu dəm xoş dəmdürür. Bu beytdə maraq doğuran və müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşən morfoloji əlamətlərdən biri “görəlim” feilindəki -*əlim* şəkilçi morfemidir. Bu şəkilçi feilin əmr şəklinin I şəxsinin cəm şəkilçisidir. “Kitabi-Dədə Qorqud”-un dili üçün də səciyyəvi morfoloji göstəricilərdəndir: “*Mərə çoban! Baş endirib bağır basgil. Bizə salam vergil. Öldürməyəlim, Şöklü Məliyə səni ilətəlim, sənə bəylik alı verəlim – dedilər... Gəlin varalım, – dedi, – tutalım...*” [1, s. 42].

Müasir Türkiyə türkcəsində -*alım*, -*əlim* I şəxsin cəminin şəkilçisi kimi aktivdir: *Gel gök yüzünde yıldız olalım, Gel seninle yarınlara koşalım.* Şivələrimizin bir çoxunda, xüsusən Bakı şivəsində feilin əmr şəklinin I şəxsinin cəmi -*əyin*, -*ağın*, -*ağun*, -*əgün*, -*egün* fonetik tərkiblərdə işlənməkdədir (gedəyün, alağun, oynuyağın və s.).

II şəxsin tək (-*gil*, -*ğıl*, -*gilən*)

Dərd ilə sən Nəsiminin gövhərini gəl almağıl, Aşiq olan kişilərə eşqə sipər nə fəidə? Arif isən, dünyayı sevməgilən at orduna [2, s. 58]. Onu da qeyd edək ki, Nəsiminin dilində feilin əmr şəklinin II şəxsinin tək həm -*gil*, -*gilən*, -*ğıl* şəkilçiləri ilə, həm də müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, yəni şəkilçisiz işlənmişdir: *Görmə rəva bu halımı, qoyma bu rəsmi karə gəl* [2, s. 130]. *Fəzli-ilahə canını eylə fəda, Nəsimi, sən, Olma məlul, ayıtma kim, bəndü həsar içindəyəm* [2, s. 154]. *Sən bu nişanla bil məni, bil ki, nişanə sığmazam* [2, s. 168]. Bu şəkilçilər (-*ğıl*, -*gil*) yazılı abidələrimizin dilində məhsuldarlığı ilə seçilir. Göytürk yazılı abidələrinin dilində -*ğıl*, -*gil* şəklində işlənərək əmri qüvvətləndirməyə xidmət göstərildiyini bildirən Ə. Şükürlü yazır: “Elmi ədəbiyyatlarda əmr şəkilçisi kimi izah olunan -*ğıl*, -*gil*, əslində, sözün kökü ilə ifadə olunan əmrlik məfhumunu qüvvətləndirmək vəzifəsini yerinə yetirir: *sabımın tükəti eşitgil nitqimi axıradək dinləyin; karağul... urğul qarovulçu qoy*” [8, s. 125].

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi inkişaf yoluna nəzər salsaq, həmin şəkilçi morfemlərin -*ğıl*, -*gil*, -*ginən*, -*gilən* formalarında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, klassik şairlərimizin – İ. Həsənoğlu, Q. Bürhanəddin, Ş. İ. Xətai və başqalarının dilində geniş şəkildə işləndiyinin şahidi olarıq: *Sən ona varğıl, iki oğlancığı öksiz qomağıl. Qonur atın vergil mana! Altmış tutam göndərini vergil mana! Qarıcıq olmuş ananı bozaltmağıl... Qoymağıl qəsd edə bu məlun bana* (“Vərqa və Gülşah”). *Sözünü yaxşı bişirgil, Yaxşı us ilə düşürgil, Yaramazını şaşırgil!* (Ş. İ. Xətai)

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində feilin əmr şəklinin II şəxsinin təkinin şəkilçisi kimi fəaliyyət göstərməsə də, şərq qrupu dialektində -*ginən*, -*gınan*, qərb qrupu dialekt və şivələrində isə -*ynən*, -*ynən*, -*ginən*, -*gınan* formasında tələffüzü aktiv mövqedədir.

Nəqli keçmiş zamanın morfoloji göstəricisi – *-ib* + *-am*

Kəpənək geymişəm, andışadən azad olubam, Üşümək müşkilini eylədi asan kəpənək [2, s. 124]. Beytin mənası belədir: “Yapıncı (*kəpənək* qədim türk sözüdür, burada sufilərin geyindiği xırqə nəzərdə tutulur) geyinmişəm, qayğıdan azad olmuşam, Yapıncı üşüməkdən də məni azad etdi, qurtardı”. Onu qeyd edək ki, nəqli keçmiş zaman əvvəlcə icra olunmuş bir iş haqqında xəbər verilən zaman şahidlik vermədən, müşahidəçi olmadan, yalnız işin, hal və hərəkətin icrasının nəticəsini bildirən zaman arasındakı vaxtdır. Yəni iş əvvəlcə icra olunur, sonra heç bir şahidlik olmadan həmin işin icrası nəql olunur. Nəqli keçmiş zaman *-mış, -miş, -muş, -müş;* *-ib, -ib, -ub, -üb* şəkilçisi ilə formalaşır: *almışam, almışığ, alıbsan, alıbsınız* və s. O da məlumdur ki, *-ib, -ib, -ub, -üb* şəkilçisi müasir ədəbi dilimizdə I şəxsdə olan feillərə artırılmaz. Lakin ədəbi dilin inkişaf prosesinin izlənməsi bu şəkilçinin I şəxsin təkinə də artırıldığını deməyə əsas verir. “XV – XVII əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində nəqli keçmiş zamanın *-ub, -üb* + (*-am, -əm*) = *-ubam, -übəm*, həm də *-ib (mən), -ub (mən)* şəklində ifadə olunmasına rast gəlinir: Eşq daminə giriftar olalı zar ***olubam***, Nə bələdir ki, ona böylə giriftar ***olubam*** (Füzuli)...” [3, s. 299].

Nəsimi poeziyasının dili üzərində aparılmış linqvistik araşdırma *-ib* + (*-am*) = *-ubam* şəkilçisinin I şəxsin təki ilə də işləndiyini və beləliklə, müəllifin gəldiyi qənaətin daha əvvəlki əsrlərdən başlamağın lazım olduğu fikrini deməyə əsas yaradır.

Feilin qeyri-qəti gələcək zamanının inkarı. I şəxsin təkində *z – n* samitlərinin istifadəsi

Gerçək olmaz əgridil, inanmazam iqrarinə; Mən aşiq oldum, girməzəm hər qissəxanın pəndinə [2, s. 52, 71]. Qeyd edək ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində feilin xəbər formasının qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında II və III şəxsin həm təkində, həm də cəmində “*r – z*” əvəzlənməsi baş verir (təkində: *mən getməram, sən getməzsən, o getməz*; cəmində: *biz getmərik, siz getməzsınız, onlar getməzlər*). İmadəddin Nəsiminin dilində feilin qeyri-qəti gələcək zamanının inkarında şəxslərə görə dəyişməsi müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimidir. Lakin nümunələrdən də görüldüyü kimi, feilin qeyri-qəti gələcək zamanının inkarında I şəxs “*-maz, -məz*” şəklində işlənmişdir. Şairin dilində müasir dildən fərqli yalnız “*r – z*” əvəzlənməsi deyil, I şəxsdə (qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında) “*-man, -mən, -məm*” ilə işlənmə faktları da müşahidə edilir: *Fəraqın dərdi çoxdur, deyə bilmən, Əgər desəm, qalır heyran cəvanım. Qatımdan getməz oldu nari-hicran, Çəkə bilməm, nedim, arami-canım* [2, s. 146]. Ə. Tanrıverdi *mən* əvəzliyinin şəkilçiləşməsi prosesində I şəxsin təkini ifadə etmək üçün “*m*” ilə yanaşı, “*n*” şəkilçisindən də istifadə olunduğunu yazır və H. Rəcəbliyə istinad edir [3, s. 302]. Nümunələrdən də aydın olduğu kimi, hər iki halda

hərəkətin təsdiqindən yox (həm indiki, həm də qeyri-qəti gələcək zaman kimi düşünülə bilinən hərəkət), inkarından söhbət gedir: *Fəraqın dərdi çoxdur, deyə bilmərəm (bilmirəm), əgər desəm, cavanım heyran qalar*. Bu da məlumdur ki, şəxs şəkilçilərinin əksəriyyətinin əsasını şəxs əvəzlilikləri təşkil edir. Feilin qeyri-qəti gələcək zamanının inkarının -maz, -məz; man, -mən şəkilçiləri ilə işlənməsi faktları XIX əsrə qədərki Azərbaycan yazılı abidələrinin dili baxımından səciyyəvidir. Hətta qərb qrupu şivələrində işləkliyini XX əsrin sonlarına qədər mühafizə etmişdir.

Yeri gəlmişkən, İ. Nəsiminin dilində feilin indiki zamanı sonu saitlə bitən feillərdə -r şəkilçisi ilə işlənir: *Gərçi asandır der, ey can, eşqini hər bixəbər, Kim ki, şol sevdəyə düşdü, bildi kim, asan degil. Ey ki, sultan olmaq istərsən, fəqir ol kim, yəqin, Kim ki, sultan oldu, dərviş olmadı, sultan degil* [2, s. 138]. Bu cür faktlar “Kitabi-Dədə Qorqud”-un, klassik yazılı abidələrimizin, aşiq poeziyasının dili üçün də səciyyəvidir: *Nə bozlarsan, nə ağlarsan? Bağrım la yürəyim nə dağlarsan? (KDQ) Nə ağlarsan, nə sızlarsan, Bir dərdi beş olan könlüm...* (A. Tufarqanlı). *Sevən ölsünmü, sultanım, nə dersən?* (Ş. İ. Xətai) Şivələrimizdə də indiki zaman şəkilçisində saitin düşməsi faktı müşahidə edilir: *Anam de:r, bizə gəlsin* (Tovuz, Qazax, Gədəbəy).

Feili bağlama şəkilçiləri: -iban, -ubani

Daş alubani dilbər, könlüm şişəsin atar, *Qarşu tutaram, şişə bilməm qala, ya sinə; Mənsuri-eşq olub* verir isə *Nəsimi can, Anın muyini ayəti “nimən-nəsir” ola; Şeyda qılıban* saldı məni cümlə cahanə [2, s. 46, 35, 69].

Feili bağlama feilin təsriflənməyən formalarından biri olub, özündən sonra gələn müəyyən bir feillə əlaqəyə girir və həmin feildə ifadə olunan iş, hal-hərəkətin tərzini, səbəbini, zamanını və s. bildirir. Müasir türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda 70-ə qədər feili bağlama şəkilçisi mövcuddur. Bunlardan bir çoxu qədim türk yazılı abidələrində işlənilmişdir. Azərbaycan dilində bu şəkilçilərin əksəriyyəti eyni ilə, bəziləri isə cüzi fonetik dəyişikliklərə uğramaqla işlənir: -ib (-ib, -ub, -üb); -a (-ə); -araq (-ərək); -dıqca (-dikcə, -duqca, -dükcə); -madan (-mədən); -arkən (-ərkən); -mışkən (-mişkən, -muşkən, -müşkən); -alı (-əli); -caq (-cək); -ar, -maz (-ər, -məz) və s. Feili bağlama şəkilçilərinin işləklik dairəsi müxtəlifdir. Belə ki, -ib⁴, -dıqca⁴, -anda², -arkən², -araq²... şəkilçiləri öz işləkliyinə görə digər feili bağlama şəkilçilərindən seçilir, -alı (-əli) şəkilçisi isə arxaikləşməyə doğru gedir. -ib, -ib, -ub, -üb feili bağlama şəkilçisi yazılı abidələrin dilində, eləcə də tədqiqat apardığımız Nəsiminin bədii dilində həm -ib, -ib, -ub, -üb, həm də -iban, -ibən, -uban, übən\\ibanu\\übənü\\ubanu formasında müşahidə edilir: *Alar sabah Dirsə xan qalxıbanı yerindən uru durub qırx yigidin boyuna alıb* Bayındır xanın söhbətinə gəlirdi... *Varcaq gəlibəni* məni qarşıladılar, *iləübəni* qara otağa qondurdular... *Göz açıban* gördüğüm, *Könül verib* sevdiyim, *a Dir-*

sə xan [1, s. 29, 34].

Həmin şəkilçilərin (-ib, -ib, -ub, -üb) qədim Göytürk yazılarında -ip, -ip, -p formasında, uyğur kitabələrində -ip, -ip, up, -üp; -ap, -əp, -p fonetik tərkibdə işləndiyi müşahidə edilir: “*Ol bəg balıq bəgi bolup ertə kəd ölütcü boltı* (Şəhər hökmdarı olan o bəy əvvəlcə qatil oldu...). *Bunça bodın kəlipən sığtamıs* (Bu qədər xalq gələrək ağlamış...). *Olurıpan türk bodunun ilin, törisin tuta birmis* (Xan olmaqla türk xalqının el birliyini, hakimiyyətini qoruyub-saxlamış...). -ıpan, -ipən şəkilçisi Azərbaycan türk dilində -ban, -ibən, -uban şəklində qorunub-saxlanılmışdır” [8, s. 137 – 138].

Feili bağlama şəkilçisinin qədim formasından olan “-uban, -übən”nin -ib, -ib şəkilçisinə nisbətən qədim olduğu mühakiməsinə münasibət bildirən V. Əliyev yazırdı: “-uban, -übən; ubanı, -übəni formalarının yazılı abidələrdə qeydə alınması, türk dillərinin dialektlərində bu gün belə işlənməsi, daha çox canlı danışiq dilinə məxsus olması, şəkilçilərdə sabitləşmənin mürəkkəbdən sadəyə doğru inkişafı bu formalarda inkişafın belə bir istiqamətdə getdiyini düşünməyə əsas verir: -ıpanı, -ipəni, -upanı, -üpeni / -panı, -peni, -ıpan, -ipen, -upan, -üpen / -pan, -pen / -ip, -ip, -up, -üp / -p, -ib” [6, s. 53].

İ. Nəsiminin poetik nitqində müasir dil baxımından arxaikləşən, fonetik tərkibcə dəyişikliyə uğrayan digər feili bağlama şəkilçiləri də üstün işlənmə tezliyinə malikdir. Bunlara -(i)cəgiz, -cəgin, -(i)cək, -(i)caq, -(i)cağız feili bağlama şəkilçilərini nümunə göstərmək olar: *Nəsiminin sininə gəl, qəmindən öləcəgin*, *Xoş amədi eşit, ey dost, mərhəbasindən* [2, s. 196]. *Sədəfin gərçi dəhani doludur incu ilə, Açıcaq ləblərini löleyi-lala tökülür* [2, s. 299]. *Ruhunu Mustafanın anıcağız*, *Ver salatı ki, şərtü adətdir* [2, s. 316]. *Ay ilə gün sücud edər surətini görəcəgiz*, *Bu nə camalü hüsn olur səlli-əla cəmalinə* [2, s. 80]. *Yarəm deyici çoxdurur, amma bəhəqiqət, Fərsət gəlicək yarıvəfadar bulunmaz* [2, s. 81].

Nümunələrdən göründüyü kimi, İmadəddin Nəsiminin bədii dilində müasir ədəbi dilimizdə işlənən qrammatik formalardan müəyyən qədər fərqlənən, bəzən də müasir dil baxımından arxaikləşən şəkilçi morfemlər müşahidə olunmaqdadır. Bu cür faktların araşdırılması orta çağların dil xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək imkanı yaradır.

Nəticə

İ. Nəsiminin bədii nitqində müasir ədəbi dilimizin qrammatik sistemindən müəyyən qədər fərqlənən, hətta ümumdil üçün köhnəlmiş qrammatik formalar da müşahidə edilir. Qrammatik formaların müasir dil baxımından arxaikləşməsi dilin özünün daxili qanunauyğunluğu ilə bağlıdır. Zaman keçdikcə dildə arxaikləşən qrammatik şəkilçilərə qismən sinonim olanlar əvvəlkiləri sıxışdırıb aradan çıxarır, bəzilərinə isə fonetik də-

yişmələr, səsartımı, səsdüşümü və s. hadisələr baş verərək istifadə olunur. İ. Nəsiminin dilində müşahidə edilən *-durur*, *-dürür* xəbərlilik, *-gil*, *-ğil*; *-alım*, *-əlim* feilin əmr şəklinin II şəxsinin təki və I şəxsinin cəminin şəkilçiləri; *-ıban*⁴, *-cağız*², *-gəc* və s. kimi feili bağlama şəkilçilərilərinin bir qismi şivələrdə, canlı danışiq dilində, bir qismi isə müasir ədəbi dildə müəyyən fonetik dəyişikliklərlə işləkliyini davam etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. (1987). Bakı, Yazıçı. 571 s.
2. İmadəddin N. (1991). Mən bu cahana sığmazam. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Gənclik.
3. Tanrıverdi Ə. (2010). Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil. 458 s.
4. Dəmirçizadə Ə. (2007). Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı, Şərq-Qərb. 251 s.
5. Kaşğari M. (2006). “Divanü lüğat-it türk”. Bakı, Ozan, 387 s.
6. Əliyev V. (1989). Azərbaycan dilində feili bağlama. Bakı, Elm. 113 s.
7. Əzizov E. (1999). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 351 s.
8. Şükürlü Ə. (1993). Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Maarif. 336 s.